

מקורות לסיפור "אצל חמדת"

20/3/98

מאת עקיבא צימרמן

מעל הפי "הצופה" וכן בספרי "ברון יחר" - עמרת על פרשת ויהיו של חמדת החזן הנזכר בסיפורו של ש"י עגנון "אצל חמדת" (כרך שישי של כל סיפורי ש"י עגנון עמ' 54). ייחודו של סיפור זה הוא בכך שעלילתו מתרחשת ביאס שבצפון מורח רומניה, בעוד עלילותיהם של רוב סיפורי עגנון מתרחשות בגליציה, גרמניה או ירושלים ותל אביב. מאז פרסמתי את המקורות ליהויו של "חמדת חזן" שהיה ונברא ולא משל היה, נוספו אצלי מקורות חדשים להבהרת עלילת הסיפור.

אירוב כהן, מראשי יוצאי רומניה בארץ, סיפר לי כי שוחח עם ש"י עגנון על סיפור זה ושאלו אם מימי ביקר ביאס, שכן תיאורו של עגנון את העיר מתאים למציאות. עגנון השיב לאירוב כהן כי מעולם לא ביקר בעיר זו. מעיון בקורות הקהילה היהודית ביאס למדנו כי היה קשר בין היהודים כבוטשאטש, עירו של ש"י עגנון, ובין יהודי יאסי. בימי גזרות ת"ח"ט נדדו יהודים רבים מאוקראינה וגליציה וביניהם משפחות מבוטשאטש ליאסי שהיתה אז בירתה של נסיכות מולדאביה. היו זמנים ששמונים אחוז מתושבי יאס היו יהודים.

בפתח סיפורו מספר עגנון: "בכנסיית לבית מדרש קטן, אחד מקצ"ט בתי כנסיות ובתי מדרשות שביאס" (עמ' 55) נשאלת השאלה, האם המספר של 199 בתי כנסיות ובתי מדרש שביאס, יש לו מקור היסטורי או שהוא לתפארת המליצה בלבד? והנה מתברר כי אצל עגנון דמיון ומציאות משמשים בערכוביה, ועיון מעמיק במקורותיו מראה כי יד המציאות גוברת. בערך "יאס" ב"אנציקלופדיה יודאיקה" שנכתב על ידי ההיסטוריון של יהדות רומניה תיאור לביאס מצאנו כי בשנת 1939 עדיין התקיימו ביאסי לא פחות מאשר 112 בתי כנסיות ובתי מדרש, והאוכלוסיה היהודית מנתה כ-35 אחוז מתושבי העיר. כך שמספר בתי המדרש ובתי הכנסת בסיפורו של ש"י עגנון מתאים בהחלט למציאות באותה עת.

דבריו על פרשת ויהיו של חמדת החזן, הזכרתי גם את פרשת "החזן הולדן" הממלא כרסו במשקאות ובמערנים, וגם כאן הוכחתי כי בתולדות החזנות ידוע סיפור על חזן שכזה שנקרא "משה אבילר", על שם תאוות האכילה שלו, בעוד שם משפחתו המקורי היה קייבסקי.

בסיפור "אצל חמדת" מתאר עגנון מערכת יחסים בין זמרי מקהלה, ומתעכב במיוחד על תעלוליו של הכס וריבו עם הטנור. "פעם אחת נפלה קטטה בין הכס ובין הטינור והשליכו הכס לטינור מביתו" (עמ' 70). עגנון מתאר את יחסי החזן והמשררים ומדגיש כי "כל השנה כולה מתפלל חמדת בלא משוררים מסייעים. אומר חמדת, מה לי ולפמליא זו. יפה אנה אחת שאדם מתאנה מתוך תפילתו מכל מיני קפילות של נוגנים. אבל לראש השנה ויום הכיפורים מתקין לו כמה מסייעים. כמנהג רוב הקהילות, שיודעי נגן מסייעים את החזן" (עמ' 70-69). ואכן זה היה המנהג אצל החזנים באותם הימים, לפני ששלמה וולצר השליט סדר בתפילה וקבע מעמד של חזן ומקהלה מקצועית. עגנון ממשיך ומספר כיצד זמרי המקהלה של חמדת חזן עורכים

סעודה בערב יום הכיפורים. וחמדת אומר למשוררי "אלמלא ערב יום הכיפורים היום, שמצות היום נאכילה ובשתיה, יכול הייתי לשאול וכי לא: מוטב לי שב ולשגן את הפיוטים שלא תנקשו בלשונכם" (עמ' 72).

פרשת יחסים בין חזן ומשורריו מוזכרת בספר "תעודת שלמה" פרי עטו של החזן שלמה ליפשיץ (1758-1758). ספרו "תעודת שלמה" שהופיע בשנת תע"ח באופינגר הינו מסמך רב ערך לתולדות החזנות, וממנו ניכר שמחברו היה תלמיד הכס מובהק. מעניין היה לדעת אם בעת שעגנון כתב את סיפורו "אצל חמדת" ראה את "תעודת שלמה", שהינו ספר נדיר ביותר ונמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים. הספר הועמד לרשותי לצורך עבודת מחקר מטויימת, על ידי פרופ' חנוך אבנארי ז"ל, חתן פרס ישראל למוסיקה. פרשת "סעודת המשוררים" בסיפור "אצל חמדת" מזכירה תיאור דומה בספר "תעודת שלמה". ר' שלמה ליפשיץ כותב:

"כשם שאי אפשר לעולם בלא רוחות, כך אי אפשר לחזן בלא משוררים. אך לפעמים המה צוררים וסוררים, וזוללים וסובאים משכילים ומעריבים לבתי משתאות ולסעודות מריעים, אכלו ריעים שתו ושכרו דורים, ויאכלו וישתו ויקומו לצחק. צחוק עושים כל השומע יצחק עליהם. נאמר עשאוני בני ככינור המנגנים בבתי משתאות" (עמ' ט"ו). הזכרנו כי ש"י עגנון מזכיר קטטה בין הכס לטינור, והנהגה ב"תעודת שלמה" מצאנו רמזיה בלפי הכס, וזאת בלשוננו המליצית של ר' שלמה: "ומה יעשה אותו בן ובס שלא יחטא. כל ימי השבוע אינם הולכים לבית הכנסת. באמרם זה לזה מדוע אתה הולך היום לבית הכנסת לא חודש היום ולא שבת היום, והחזן היום אינו מתפלל ואף כשמתפלל אינו מנגן כלום, ובשבת ויום טוב המה באים ועומדים אצל החזן כאילו באים להתיר נדרים". ר' שלמה מדגיש כי הוא זכה למשוררים "לכבוד המקום ומתפללים בכונה גדולה, והולכים כל ימי השבוע ערב ובוקר לבית הכנסת, וקובעים עתים לתורה כל אחד כפי שכלו וכפי יכולתו", והוא מדגיש כל זכה אפילו למשורר בס ירא שמים "ובס דורש יום יום לה' ומתפלל בכונה שלמה".

ר' שלמה ממשיך ומתאר יחסים בין חזן למשורריו וקובע כי החזן חייב בכבודם של משורריו, "יזהר החזן בכבודם ושלא לביישם כלל וכלל ומכל שכן שלא להכות אותם חס וחלילה", וכן דורש מהמשוררים להזהר בכבוד החזן, "וביותר יזהרו השוררים בכבוד החזן מאוד וישוררו באמונה ובכל כוחם לכבוד המקום ולכבוד השריות ויתפללו בכונה שלמה ובזודאי יהיו נוחים למקום ולבריות".

מי שבקי בכתבי ש"י עגנון יודע, כי לכל מובאה בסיפוריו יש סימוכין במציאות ובספרות ההלכה, וסיפורו "הכנסת כלה" זכה למהדורה מוערת מאוירת של פרופ' אברהם הולץ (הוצאת שוקן תשנ"ה). עתה שוקר פרופ' הולץ על מהדורה דומה של "תמול שלשום" גם הסיפור "אצל חמדת". ידוע למחקר שכזה, והסיפור כולל מקורות הלכתיים והיסטוריים, ואם תרמתי במאמרי תרומת - מה למחקר שכזה, זה חלקי מכל עמלי.

עוד לענין

"חמדת"

ברשימתו "חמדת וחמדת ימי" ("הצופה" ח' אדר ב' תשנ"ה) כותב פרופ' דוד תמר "כידוע גם קרא הסופר לבנו היחיד בשם חמדת". אע"פ כי עגנון קרא לבנו שלום מרדכי כשם אביו, ואילו הכינוי "חמדת" נתן לבן ע"י הגב' אסתר עגנון רעייתו של הסופר. וכך כותבת בתו של עגנון הגב' אמונה ירון "באלול תרפ"ו נולד אחי אבי קרא לאחי שלום מרדכי על שם אביו ואמי כינתה אותו חמדת על שם חמדת גבנר הסיפור גבעת החול. הכינוי חמדת נתקבל על הכל ולימים קבעו אחי כשמו הרשמי". ("אסטרליין יקירת" הוצ' שוקן תשמ"ג עמ' ה). לא ידוע לי מתי נקבע שמו הרשמי של שלום מרדכי עגנון לחמדת עגנון, אך בהקדשה שרשם לו חיים נחמן ביאליק על ספרו "דוד המלך בילדותו" כתב ביאליק כך "כה לשלום, כה לחי, לרבי שלום מרדכי" (כתבי ביאליק, הוצ' דביר תרצ"ח כרך ה' ע"מ ק"ב). ובאשר לשם "חמדת" והופעתו בכתבי עגנון כמה וכמה פעמים. פעם הוא מכנה את עצמו בשם זה. ופעם הוא מקדיש סיפור לחמדת החזן, אציין כי חמדת היה נברא ולא משל היה, זה היה כינויו של חזן שנסע בערי פולין ובתפילת שבת בכל פעם כשהגיע למלים "חמדת ימים אותו קראת" היה מתעכב על המלה "חמדת" ומאריך בה וחוזר עליה פעמים כה רבות עד שעשה ממלה זו שיר לעצמו, ומכאן קראו לו חמדת חזן. כך כתבה לי אמונה ירון בתשובה לשאלתי מי הוא חמדת חזן? וכן כתב לי הפרופ' דב סדן, כי הוא משער שעגנון שמע עליו מפי אליעזר רוקח, ודב סדן הוסיף לי סיפורים משלו על אותו חזן. (ראה ספרי "ברון יחר" ע"מ 63).

עקיבא צימרמן